

Крисаченко Валентин Семенович

Науково-дослідний інститут українознавства МОН України (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0002-4965-2750>

e-mail: krysachenkous@gmail.com

КОНСОЛІДАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: СИНЕРГІЯ САМООРГАНІЗАЦІЇ

Резюме

Досліджується функціонування та розвиток громадянського суспільства в Україні. В часи бездержавності саме здатність українського народу до самоорганізації та спротиву стала гарантом збереження його ідентичності та втілення в життя визвольних стратегій. Громадянське суспільство відіграло визначальну роль при здобутті незалежності сучасною Україною і постає своєрідним запобіжним механізмом стабілізації кризових ситуацій в її розвитку. Сутнісними резервами посилення громадянського суспільства є нарощування соціального капіталу та посилення соціальної відповідальності учасників громадських організацій. У першому випадку мова йде про оптимізацію інтенсивності та комунікативної мережі взаємодії громадян, в другому — про відповідальність за зміст, спрямованість та мету самої діяльності громадської організації. Особливого значення вимагає увага щодо законності та гуманності в діяльності таких структурі, можливих зловживань своїм статусом та можливостями, спробами поглиблення ліній розмежування в соціумі та дискредитації української державності. Викликає стурбованість активізація громадських організацій проросійського гатунку, спрямована на пропаганду ідей «русского мира» та відблювання злочинів агресора. Подальшого вдосконалення вимагає і система відносин між громадянським суспільством та державою, зокрема її правова, фінансова, інформаційна, соціальна та майнова сфери. Її важливо будувати, ґрунтуючись на стратегічних орієнтирах та пріоритетах розвитку України, а не підмінюючи їх ситуативними стратегемами поведінки та дії. Лише консолідована, синергетична взаємодія державних органів та структур громадянського суспільства уможливить формування модерної

громадянської ідентичності населення України. На цій основі відбувається усвідомлене самовизначення громадянами своєї виключної приналежності до українського державно-територіального геополітичного простору та почуття єдності з усім довкіллям соціумом. Особливого значення набуває вдосконалення політико-правового забезпечення подібної взаємодії в контексті спроб використання громадських організацій для незаконної діяльності, включаючи і підтримку політики агресора.

Ключові слова: Україна, самоорганізація, громадянське суспільство, громадські організації, громадянська ідентичність, соціальна відповідальність, стратегії сталого розвитку, гібридна війна.

Вступ

В часи розбудови незалежної України громадянське суспільство набуває виняткового значення і як питомий будівничий нових соціальних відносин, так і своєрідний регулятор для системи владних інституцій від непередбачених рішень. В цьому контексті постає нагальна потреба аналізу сукупності тих засобів та орієнтирів, якими керується громадянське суспільство у власному розвитку загалом, і особливо у своїх взаєминах з державою, зокрема.

Загальні тенденції розвитку громадянського суспільства в Україні досліджували В. Андрущенко, В. Барков, Є. Бистрицький, О. Власюк, В. Горбулін, Л. Губерський, С. Кримський, М. Михальченко, М. Попович, Т. Розова, та ін. Соціологічні виміри стану розвитку громадських організацій та їх сприйняття громадянами та органами влади аналізували І. Бекешкіна, Є. Головаха, В. Паніотто, О. Стегній, В. Степаненко, А. Ручка та ін., що істотно сприяло підвищенню ефективності взаємодії та порозуміння між ними. В цьому контексті важливого значення набуває аналіз громадянського механізму контролю за сумнівними рішеннями та стратегіями влади, на що особливу увагу звертав В. Ф. Цвих [1; 2].

Основною метою даного дослідження є аналіз механізмів самоорганізації громадянського суспільства, спрямованих на відстоювання національних інтересів держави, прав і свобод громадян. При цьому, об'єктивне розуміння спроможності громадян використовувати мирні засоби протесту є підвалиною для налагодження ефективної співпраці суспільства і влади, європейського поступу України в цілому..

Методи дослідження

Дослідження здійснюється на основі методів політичного аналізу та соціально-ціннісних підходів, котрі уможливають досягти суспільні зміни в контексті їхньої людино- та націєвимірності. Компаративістика уможливує здійснення порівняння різних тенденцій розвитку громадянського суспільства, а історичний підхід дозволяє вибудовувати ретроспективну логістику демократизації суспільства.

Результати

Сутність функціонування певного соціуму безпосередньо залежить від того, яка в ньому утверджується модель стабілізації внутрішнього стану, які вектори подальшого розвитку він обирає. Суспільство в цілому, як і його структуровані форми самоорганізації, в процесі реалізації своїх намірів, можуть опиратися на різні форми цілепокладання, тобто орієнтації використання власних сил та засобів з огляду на кінцеву визначену мету діяльності. Серед них особливе місце займають конструкти загальнонаціонального навантаження: плани, програми, концепції, напрямки тощо, тобто своєрідні стратегії розвитку. Їх об'єднує чітко визначена суспільно значима мета, довгострокова перспектива, опертя на необхідні людські, фінансові та матеріальні ресурси, очікуваний результат докладання каналізованих у заданому напрямку зусиль, синергетичний ефект від здійсненого для всього суспільства. Втім, державні стратегії можуть нести в собі не лише позитивний, але й виразно деструктивний зміст, як це спостерігалось в діях нацистської Німеччини чи більшовицького СРСР з їхніми претензіями на світове панування. В таких випадках гідною противагою виступають, окрім внутрішнього спротиву, також і колективні зусилля всього світового співтовариства по усуненню подібної практики з цивілізаційного поступу.

Типологічно спорідненими з стратегічними конструктами є стратегіями політичних задумів та дій. Подібний метод розв'язання суспільних проблем початково практикувався у військовій справі давніми китайцями та римлянами як певна ідея, модель поведінки, своєрідна логістика, котра дозволяє досягти бажаного результату в конкретній ситуації, причому не завжди законним способом, з докладанням мінімуму зусиль. В загальному плані, стратегіями постають як ефективний метод розв'язання нагальних проблем, з якими суспільство стикається тут і тепер, і котрі вимагають невідкладної мобілізації існуючих засобів та ресурсів, причому нерідко не гребуючи аморальними засобами. В такому випадку, беруть стратегіями на озброєння або недалекоглядні власні політики, або відверті недруги держави.

Цілком зрозуміло, що уможливлення в суспільному житті тих чи інших стратегій і стратегіями безпосереднім чином залежить від повноважень і можливостей самого суб'єкта дії. Нація, котра змушена існувати в умовах бездержавності, всі свої зусилля покладає на справу здобуття незалежності, що і постає стратегічною метою її існування. В таких умовах, без розв'язання цієї проблеми, формування будь-яких інших стратегічних ініціатив в сфері науки, освіти, економіки, культури тощо, виглядають утопічними в силу відсутності бази — держави — для їх здійснення. Водночас, безумовно важливими і корисними є можливості і засоби самоорганізації суспільства, котрі якраз і здійснюються шляхом реалізації тих чи інших

внутрішніх стратегій самозбереження і розвитку народу. Саме в такий спосіб формується свідомість нації, її внутрішня сила і переконання у здійсненності своїх мрій та намірів.

В українській історії таких прикладів — сповна, починаючи від формування збройних загонів самооборони у вигляді вільного козацтва, котре і стало рушієм визвольних рухів, і закінчуючи, наприклад, братствами та ремісничими цехами, котрі не тільки зберегли, але й примножили національну освіту, науку і культуру. При цьому, наскрізними ідеями, котрі об'єднували зусилля всього народу, стратегіями його поведінки, були ідеї незалежності та демократії. Українці мріяли не просто про самостійну Україну, а про таку державу, в якій би панували принципи свободи, рівності та братерства.

Український соціум на межі 90-х років минулого століття свій рух до незалежності відчував як невідкладну органічну потребу власного існування. І головними рушіями цього процесу виступили якраз організації та об'єднання громадянського суспільства, причому як офіційно зареєстровані, так і неформальні, включаючи і з поза меж України. Інтелектуальними центрами національного відродження стали осередки Спілки письменників України та низки інших творчих організацій, на базі яких кристалізувався Народний Рух України за перебудову, установи Академії наук України, вузівські студентські громади та ін.. До активної політичної боротьби приєдналися представники Товариства української мови імені Тараса Шевченка, Українська Гельсінська Спілка, Товариство Лева, Український культурологічний клуб, Української Студентської Спілки, Спілки Незалежної Української Молоді, Спілки страйкових комітетів, Екологічного руху України та ін. Саме з їхнього середовища постали і осередки молодих українських політичних партій самостійницької орієнтації: Демократична партія України, Українська Республіканська партія, Соціал-демократична партія, Партія зелених України та ін. Їхні представники отримали значну кількість мандатів на виборах до Верховної Ради України 1990 р. і змусили її прокомуністичну більшість приєднатися до ухвалення історичних доленосних рішень щодо суверенітету та незалежності України. При цьому, і в Декларації про державний суверенітет України, і в Акті проголошення незалежності України принципові наголоси були зроблені саме на традиційних стратегічних пріоритетах буття українського народу — незалежності та демократії.

Утвердження обох стратегій розвитку Україну в наступні роки відбувалося в складних умовах, з одного боку, подолання та переформатування на модерний лад пострадянської спадщини, а з іншого, — мобілізації внутрішніх сил та міжнародної підтримки для відсічі агресивних намірів РФ по поверненню України в її сферу впливу. В таких умовах, державна політика, зокрема в гуманітарній сфері, зазнавала відчутних коливань між

стратегічними деклараціями влади, з одного боку, та недосконалою практикою, а подекуди просто нездатністю та небажанням відповідальних осіб, їх безпосереднього втілення в життя, — з іншого. Все подальше політичне життя країни, як і безпосередньо пов'язані з ним сфери та параметри розвитку суспільства, постійно стикалося з тими чи іншими кризовими явищами, розв'язання яких ставало фактично необхідною умовою самого подальшого існування України як незалежної демократичної держави. В таких випадках з особливою силою свою рішучість недопущення згортання демократичного поступу в повній мірі демонструвало саме громадянське суспільство. Студентська Революція на граніті восени 1990 р., Помаранчева революція восени 2004 р. та Майдан осені 2013 — зими 2014 рр. переконливо засвідчили бажання і волю українського народу до руху вперед, протидіяти згортанню реформ, і, натомість, утверджувати орієнтацію на європейські цінності та пріоритети розвитку.

Справжні зразки виняткової самоорганізації українське суспільство продемонструвало в часи розв'язання військової агресії Росії проти нашої країни. В умовах труднощів, котрі відчували підрозділи Збройних Сил України по наданню гідної відсічі ворогу, повсюдно постали ініціативні осередки по створенню сил самооборони. На початку березня 2014 р. сформувався перший добровольчий батальйон (згодом — імені Героя України С. П. Кульчицького), і ця хвиля самопожертви прокотилася всією Україною. Переважно за місцем формування постали батальйони територіальної оборони «Воля» (Львів), «Айдар» (Луганська обл.), «Харків» (Харків), «Азов» (Маріуполь), «Дніпро-1», «Чернігів», «Кривбас», «Слобожанщина» та ін. — загалом 32 подібних формувань. Добровольці та волонтери істотно зміцнили також тилову службу та медичну допомогу потребуючим, що успішно провадив, наприклад, український волонтерський медичний батальйон «Госпітальєри». Одночасно відбувалось формування Добровольчого Українського Корпусу — бойової структури «Правового сектору», однієї з рушійних сил Майдану, як об'єднання громадян з України та поза її меж, які виявили бажання брати участь у збройній боротьбі проти агресора. Згодом, з 2015 р. цей Корпус трансформувалася в Українську Добровольчу Армію, також організовану за територіальним принципом. Всі згадані формування відіграли виняткову роль при виконанні бойових завдань в зоні АТО, мобілізаційній роботі, бойовому навчанні, патріотичному вихованні молоді, підвищенню обороноздатності країни загалом.

Невід'ємною складовою всенародного опору російській навалі став також і волонтерський рух, який, по суті справи, поклав на себе відповідальність за повсякденне тилове забезпечення військових формувань, які протистояли ворогові на фронті. Як відомо, такого роду діяльність може здійснюватися як у формі безпосередньої участі в тих чи інших заходах, так опосередковано. В першому випадку мова йде про фінансову та матеріальну

підтримку, виконання певних транспортних, медичних, ремонтних та інших робіт, в другому — докладаються практичні ті ж самі зусилля, але без особистої фізичної присутності волонтера при здійсненні в конкретних акцій. Безпосередньо для бійців АТО волонтерами споряджались цілі колони необхідної техніки, одяг та харчі, пальне та запчастини, польові госпіталі та лазарети, влаштовувались благодійні концерти та зустрічі із цікавими людьми. Не випадково, що за даними соціологічних опитувань, за рівнем довіри в 2015 р. волонтерський рух опинився на першому місці (повністю довіряли — 66,0%), обійшовши навіть церкву (61,2%) та ЗСУ (60,3%) [3, с. 31].

Стабілізація справ у зоні бойових зіткнень і, особливо, укладання в 2015 р. Мінських угод істотно вплинули на долю добровольчих формувань та їх учасників. Українська сторона погодилась на невигідну для себе умову про роззброєння всіх «незаконних груп» і виведення їх за межі лінії розмежування. Ця ж теза опинилася і в Законі про реінтеграцію Донбасу, в якому було зафіксовано, що озброєні люди, як не входять до складу ООС, не мають права перебувати в зоні бойових дій. Так справжні рятівники України опинилися фактично поза межами закону саме як самоврядні організації захисників Вітчизни. Їхні структури мали легалізуватися, увійшовши до складу ЗСУ чи Національної гвардії: «нехай підписують контракти» — закликала влада. Однак не всі добровольці погодилися з таким рішенням, зокрема формування «правого сектора».

Із самого початку свого існування добровольчі формування опиралися на власні ресурси та допомогу волонтерів, а також сприяння місцевих органів самоврядування. На вищих рівнях державної влади спостерігалась непевність і невизначеність у ставленні як до самих таких організацій, так і її членів, зокрема, і як учасників бойових дій в зоні АТО. Знадобилося більше п'яти років війни для того, щоб Верховна Рада 4 грудня 2019 р. визначила умови наданням бійцям-добровольцям статусу ветеранів війни, обумовивши при цьому низку необхідних умов для підтвердження такого визначення [4].

Громадянське суспільство в Україні, таким чином, є фундаментальним чинником розбудови незалежної держави та її демократичного поступу. Не випадково Джон Райт, керівник «Проекту ЄС для розвитку громадянського суспільства в Україні» на Форумі «Переосмислюючи відносини» зазначив: «На міжнародному рівні громадянське суспільство України сприймається як потужне явище — як велика спільнота, яка робить чудову справу, творить зміни, яка також може повстати, щоб змінити ситуацію, коли все стає погано. І це те, що ви зробили. В середині країни громадянське суспільство має високу повагу — третє місце за рівнем довіри після церкви та армії. Питання в тому, як зберегти та як посилити довіру» [5].

В нинішній час базовими законодавчими актами, які визначають політико-правові підстави діяльності організацій громадянського суспільства є Укази Президента України, оприлюднені в 2016 р., та напрацювання Верховної Ради. У першому з указів (№ 68 від 26 лютого) «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» було інституалізовано дві важливі речі: по-перше, визнано таким, що втратив чинність, аналогічний закон часів В. Януковича «Про стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» від 26 березня 2012 р., і, по-друге, затверджено «Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки». В останній, зокрема, було наголошено (розділ 6), що «Реалізація Стратегії здійснюється за рахунок бюджетних коштів, а також інших джерел, не заборонених законом» [6]. В другому законі «Питання Координаційної ради сприяння розвитку громадянського суспільства» (№ 487 від 4 листопада) визначено повноваження, структуру та персональний склад цієї інституції, тобто Координаційної ради, на котру покладено здійснення конструктивної взаємодії між органами влади, з одного боку, та осередками громадянського суспільства, — з іншого [7].

Наскільки дієвими виявились здійснені органами влади кроки по налагодження взаєморозуміння з громадянським суспільством, можна отримати відповідь як за формальними, так і сутнісними показниками. До першого кола належать, безумовно, кількісні характеристики динаміки чисельності тих чи інших організаційних об'єднань. За даними Держстату України за 2016–2019 рр. кількість громадських об'єднань зросла на 19526 (від 71074 до 90600), релігійних організацій — на 3086 (від 23261 до 26347), благодійних організацій — на 3728 (від 15384 до 19112), творчих спілок — на 38 (від 279 до 317), професійних спілок та їх об'єднань — на 2165 (від 26321 до 28486), організацій роботодавців та їх об'єднань, асоціацій — на 125 (від 411 до 536), органів самоорганізації населення — на 169 (від 1445 до 1614) [8]. Згідно наведених даних, практично всі сфери життєдіяльності громадянського суспільства знаходились в стані активізації та налагодження ефективності власної роботи, підвищення самодіяльності населення, що виявилось у зростанні мережі їх зареєстрованих структур. Головною причиною цих позитивних змін стала внутрішня консолідація суспільства в умовах агресивної політики Росії, а також бажання і можливість знаходити взаєморозуміння між органами державної влади, з одного боку, та організаціями громадянського суспільства, — з іншого.

В країнах розвиненої демократії відповідні тенденції були реалізовані за допомогою стратегії партисипаторного громадянства, тобто створенню в суспільстві таких умов, за яких кожен громадянин матиме і можливість, і бажання, і потребу брати безпосередню участь в роботі громадських організацій. З цією метою необхідно реалізовувати успішні

стратегії формування соціального капіталу, тобто включення індивіда в систему міжособистісних суспільних зв'язків та комунікацій. При цьому, залученість того чи іншого громадянина до складу кількох первинних гуртів створює ефект багатовимірності комунікацій, ієрархічної множинності зв'язків, що виступає своєрідним цементуючим компонентом всієї споруди громадянського суспільства.

З примноженням соціального капіталу безпосередньо пов'язане також і підвищення ролі соціальної відповідальності громадських організацій, тобто своєрідної міри звітності за визначену її учасниками ціннісно-сутнісну складову, яку вони заклали і реалізують в своїй діяльності. При цьому важливим складником соціальної відповідальності є налагодження оптимальної атмосфери співпраці між учасниками дійства всередині самого самоврядного колективу, з врахуванням тієї обставини, що вони самі можуть бути об'єктами докладання допомогових зусиль. Це особливо стосується тих об'єднань, котрі визначально об'єднують громадян з певними особливостями розвитку, соціально незахищеними чи ветеранами бойових дій тощо. В такому випадку, на передній план виходить не орієнтація на допомогу незорганізованим членам суспільства, а соціальне сприяння самим собі.

Розгалужена мережа громадських організацій та багатовекторність їхніх дій, нагромаджений при цьому соціальний капітал, самоусвідомлення власної соціальної відповідальності в своїй сукупності є тією духовно-практичною основою, на якій формується і зміцнюється громадянська ідентичність людної України. А тому, саме шляхом безпосередньої участі у колективних діях, заради принесення оточуючим добра і допомоги, кристалізуються нові цінності, котрі визначаються приналежністю саме до цієї державно-територіальної геополітичної реальності, саме до цього спільного — українського — рідного дому.

У своєму розвитку громадянське суспільство стикається з низкою проблем, котрі викликані як внутрішніми причинами та особливостями його функціонування, так і зовнішніми детермінантами, викликаними насамперед взаєминами із державними інституціями.

Громадянське суспільство виконує свої функції в умовах гібридної війни, пам'ятаючи при цьому, що невід'ємною складовою політики Росії є стратегія підкорення та знеособлення України. Здійснення подібної стратегії відбувається зокрема і із залученням потенційних руйнівних можливостей тих чи інших стратегем, котрі виступають програмними настановами для антиукраїнської діяльності. Призначення цих ситуативних, тактичних моделей досягнення успіху полягає у створенні сприятливого інформаційного тла для ведення більш масштабних загарбницьких дій, відповідного соціально-психологічного клімату в суспільстві, спрямованого на дискредитацію цінностей країни-жертви і, навзаєм, утвердження

та возвеличення власних імперських пріоритетів. В умовах агресії суцільним потоком зі всіх кремлівських гучномовців лунають стратегемами типу «крымнаш», «настамнет», «Украина — недогосурство», «единый русский народ» тощо. Призначення цієї провокативної брехливої ідіоматики полягає в руйнуванні чи дестабілізації стану суспільного спокою, створенні внутрішнього хаосу та безладу, утвердженні зневіри в досягненні намічених перспектив розвитку тощо. У поєднанні з пропагованими ностальгічними ідеологемами та міфологемами щодо «золотого віку» часів радянщини, створюється інформаційний простір людської несвободи, гнітюче відчуття власної неповноцінності та неминучості поразки. При цьому, весь цей бруд пропагується не лише зовнішніми мас-медіа, але й численними національними телеканалами та соціальними мережами, тобто робиться це за гроші українських платників податків та всупереч національним інтересам України.

В умовах війни проти України внутрішній простір українського суспільства також став ареною реалізації стратегічних інтересів Росії. При цьому використовуються також і всі легальні засоби інкорпорації свого впливу в його структуру, зокрема і шляхом використання недержавних організацій. Як зазначає політолог В. Мартинюк, «спектр їхньої діяльності досить широкий — від поширення російських пропагандистських нарративів до сприяння пацифікації та бойкоту заходів, спрямованих на захист України, зокрема — військової мобілізації» [9]. Зокрема, фонд «Русский мир» опікується цілою мережею своїх «центрів» та «кабінетів» по всій Україні, своїми ядучими шупальцями намагаючись вжалити чи задурманити якомога більше людей. Від Києва до Одеси, від Львова до Ізюма, скрізь діють різні «вече», «клуби», «общества» тощо, розхитуючи внутрішню ситуацію в Україні, сіючи неспокій і розбрат, зводячи наклепи та брехню, затягуючи зневірених в тенета ворожого табору, створюючи позитивний імідж Росії. Тим часом, влада крізь пальці дивиться на невідповідність змісту діяльності статусним вимогам організацій, пропаганді насильства та ворожнечі, джерелам фінансування, ігноруванні українського законодавства та ін., полишаючи таким чином громадян своєї країни наодинці перед таким потоком брехні та ненависті. Народний депутат ВР України VIII скликання І. Луценко, за приклад наводить діяльність псевдоветеранських організацій, які на українські кошти влаштовують пропутінські акції, а надані міськрадою приміщення здають в субаренду, маючи від цього корисну вигоду: «Це група шахраїв, яка знищує державу на очах у народу» [10].

В подібних випадках суспільство вправі очікувати адекватної відповіді від правоохоронних органів на предмет законності діяльності подібного роду, як і легалізації відповідних організацій. Згідно статті 4 Закону України «Про громадські організації» від 22 березня 2012 р. забороняються такі громадські організації, які: спрямовані на ліквідацію незалежності

України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підлив національної безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, розпалювання міжнаціональної та релігійної ворожнечі, посягання на права і свободу людини, пропаганду символів та цінностей комуністичного та нацистського тоталітарних режимів [11]. Також (ст. 20) в судовому порядку може бути заборонена структурна одиниця іноземної неурядової організації, діяльність якої може тлумачитися як протиправна. Подібно до боротьби з корупцією, подібні кримінальні провадження, під які мали б підпадати ті чи інші структури, які фактично є учасниками гібридної війни на боці ворога, констатуються головно лише на рівні громадської думки, не завершуючись повноцінним розслідуванням порушення існуючого національного законодавства.

Відомі також численні випадки використання недержавними організаціями свого статусу для прикриття протиправної діяльності, багато із складників якої підпадають під дію тих чи інших статей, пов'язаних з економічними правопорушеннями. Мова йде, зокрема, про свавільні вимоги до тих чи інших суб'єктів господарювання, володільців майнових прав, інших фізичних чи юридичних осіб, з метою корисного використання свого впливу та можливостей від цих об'єктів зазіхань. Як зазначає відомий правознавець А. Омельченко, «це проявляється в шантажуванні бізнесових структур, прикриваючись нібито захистом прав та інтересів членів (учасників) таких організацій та боротьбою з корупцією, у реалізації різних форм рейдерства, включенні до установчих документів громадської організації положень, що суперечать вимогам законодавства» [12]. Останнє використовується як виграшна фішка при розв'язанні майнових суперечностей, з подальшим відчуженням майна від власника на користь позивача. В такому випадку якраз і може мати місце феномен зловживання правом, тобто використання його з умислом, на користь фізичної чи юридичної особи. Наприклад, уявному потерпілому — члену певної громадської організації можуть визначити відшкодування (матеріальної чи моральної) шкоди об'єктом відповідальності (підприємством), яке стягується вже на користь всієї організації з подальшим її розподілом та привласненням зацікавленими суб'єктами. Подібні позови-претензії використовуються як зручний привід для оголошення процедури банкрутства підприємств, з подальшим їх знеціненням та виставлянням на аукціон для зміни власника.

Досить поширеним явищем при формуванні мережі громадських організацій є перенесення в цю сферу принципів авторитарного управління, пов'язаних з діяльністю тих чи інших посадових осіб, причому як на центральному, так і на регіональних рівнях. Показовими щодо цього є приклади формування та функціонування добровільних організацій за професійною ознакою. Як зазначає А. Є. Лясота, «на сьогодні у нашій країні

нараховується більше сотні професійних спілок, більшість яких копіюють функції одна одної, але при цьому майже не діють» [13, с.140]. Тим часом, саме профспілки повинні і можуть захищати соціальні права найманих працівників, що особливо важливо в умовах значної тінізації економіки, невчасної та неповної виплати заробітної плати, негараздів з пенсійним забезпеченням для нелегальних працівників тощо. Саме добровільні фахові об'єднання і повинні виступати гарантами соціальної захищеності працівників, і в цьому плані вони у своїх законних вимогах мають знаходити повноцінну підтримку місцевих органів влади.

Відомо, що громадські організації забезпечують чималий сегмент соціальної роботи із незахищеними та потребуючими верствами населення. Водночас, стратегічна орієнтація держави на побудову суспільства соціальної справедливості не завжди підкріплюється її конкретними діями в цьому напрямку. В умовах економічної та політичної кризи виглядає цілком доцільним передання частини виконавчих повноважень у цій сфері структурам громадянського суспільству, надавши їм частину прав щодо доступу та розпорядження відповідними ресурсами для надання соціальних послуг. Існує також ціла низка проблем пов'язаних з регулюванням відносин між державними інституціями, з одного боку, і громадськими організаціями, — з іншого. Їхній спектр вельми розлогий і, подекуди, торкається принципових питань консолідованого співіснування та взаємокорисної співпраці цих гілок українського соціуму. Головні з них знаходяться в сфері законодавчого, фінансового, податкового, майнового, інформаційного та іміджевого забезпечення.

Особливо слід згадати про задекларовані чинною владою наміри спиратися на засоби і ресурси т. зв. народної демократії, а не на потенціал громадянського суспільства. Країни народної демократії — стандартна дефініція держав сфери радянського впливу, насамперед європейських з Варшавського блоку, котра означала їхній фактично напівколоніальний стан, авторитарне однопартійне правління, за якого права та свободи громадян декларуються лише на папері. Посилання державних речників на методи опитування населення як ефективний канал налагодження зворотного зв'язку із суспільством і заміна ними інших шляхів волевиявлення громадян (виборів, референдумів, майданів тощо) є прямим звуженням їхніх прав і свобод, оскільки за результати опитувань відповідальність за їх тлумачення і опрідметнення бере на себе сама влада. В такому випадку відкриваються можливості примусової трансформації суспільства до стану «керованої демократії», тобто такого, яким характеризується путінська Росія.

Координаційні ради, призначенням яких і мало б бути налагодження ефективної взаємодії між державою та громадянським суспільством, насправді на різних рівнях влади нерідко формуються за квотою і під

безпосереднім наглядом самих державних структур. Таким чином, подібні структури стають, по суті справи, їхнім своєрідним додатком чи громовідводом від протестних настроїв (в кризових ситуаціях), а їхня діяльність однобічно спрямована на підтримку та виправдання позиції влади. Спостерігається своєрідна криза інституалізації громадських організацій, а також їх створення для розв'язання ситуативних проєктів, політичних та бізнес-планів. Формується мережа регіональних партій та партій-метеликів, заангажованих на конкретного лідера. Паралельно виникають також громадські структури охоронного призначення, функцією яких нерідко є і відверто дестабілізуючі дії на мирних акціях громадянських ініціатив.

Діяльність громадських організацій в сфері соціальної політики виступає не просто однією з форм посилення захисту незахищених верств населення, але й своєрідним компенсатором тих прогалин і непевностей, котрі мають місце в сфері її державного регулювання. Можливість співпраці певною мірою забезпечується фінансовою підтримкою таких організацій національним бюджетом. Але державне фінансування діяльності громадських організацій є недостатнім — в 2019 р. на це було заплановано близько 887 млн гривень. Однак і ці кошти були розподілені нерівномірно, нерідко — з порушенням конкурсних вимог. Традиційно лєвова пайка дістається різноманітним ветеранським організаціям, кінематографічним проєктам, культурологічним заходам тощо. Як зазначають фахівці, «розподіл державного фінансування громадських організацій в Україні носить дискримінаційний характер (адже на нього мають право окремо визначені види організацій) та супроводжується суб'єктивізмом» [14, с. 162]. Інакше кажучи, переваги мають ті напрямки, фінансування яких закріплено окремим рядком в бюджеті України. А всім іншим доводиться сподіватися на манну небесну у вигляді добровільних пожертвувань.

Невідкладною є також потреба в диверсифікації джерел фінансування громадських організацій. В цьому контексті важливим є поєднання прямих і опосередкованих коштів підтримки: перші — безпосередньо з бюджету, другі — завдяки продуманій системі відрахувань з певних видів діяльності. Пропонується також закріпити за благодійністю частину відрахувань від продажу тютюнових та алкогольних виробів, проведення державних лотерей. Надходження від спонсорів (меценатів) необхідно зробити вигідними для самих донорів, як це спостерігається в багатьох західних країнах. Такий підхід вимагає, у свою чергу, запровадження більш прозорої системи звітності громадських організацій за надані їм кошти.

Потребує вдосконалення законодавства у сфері надання та використання громадськими організаціями нерухомого майна, безакцизного товару

та природних ресурсів. Відомі численні випадки зловживання тими чи іншими благодійними фондами митними пільгами для отримання допомоги з-за кордону з наступним його комерційним використанням. В ширшому контексті, мова йде про прозорість та жорсткий контроль за використанням коштів, майна, приміщень, технічних засобів, транспорту тощо, котрі підзвітні конкретним громадським структурам. Особливо це стосується зброї та іншого військового спорядження, що можуть бути приналежні легальним напіввійськовим формуванням. На державному рівні необхідно запровадити цільові програми для громадян різного віку, статі, соціальної приналежності, професійної зайнятості тощо про корисність як для них особисто, так і для оточуючих їхньої участі в громадських організаціях. Особливо це є нагальним для молоді, коло інтересів якої нині формується переважною мірою їхнім зануренням в соціальні інтернет-мережі.

Проблемність в існування чітких стратегічних орієнтирів розвитку української держави постійно супроводжувалась ситуативними коливаннями «маятника» центральної влади щодо ухвалення смисложиттєвих для всього суспільства рішень. Це якраз і стається у тому випадку, коли стратегії дії підміняються стратегемами реагування на конкретні виклики. Внаслідок цього і суспільстві створюється відповідний клімат непевності та втрати внутрішнього оперття у своїх сподіваннях на перспективні позитивні зміни. Кожен із українських президентів відзначився у цій справі, модифікуючи загальнонаціональні інтереси на власний лад та вподобання.

Один із очільників пишався своєю здатністю «прослизнути між краплинами води», а зоставив країну практично беззахисною, та ще й з іноземною військово-морською базою на власній території. Інший був упевнений, що ««москалити» — це шахраювати», а роздарував національне добро низці проросійських олігархів. Його наступник запевняв, «що ці руки ніколи не крали», а полишив по собі систему чиновницької корупції. Спадкоємець «в законі» полюбляв вихвалитися, що «Донбас порожняк не гонить», а разом із своїми друзями намагався здати ворогу всю Україну. У важкі часи новий лідер стверджував «я не хочу війни, я не прагну помсти...», але навіть не наважився назвати війну війною, а лише антитерористичною операцією. Нарешті, останній, для якого «немає різниці» під яким пам'ятником сидіти, дуже захотів подивитися «очі в очі» В. Путіну і побачити там мир. А замість цього в країні поширився неспокій, біль і розчарування, втрата перспективи, примар капітуляції та реваншу. Відсутність стратегічного мислення — це те, що об'єднує всіх згаданих очільників разом узятих, і їхнє бажання вирішувати всі проблеми тут і тепер, причому на свій лад і розсуд, обертаються для суспільства тупцюванням на місці.

Висновки

Українське суспільство напрацювало ефективні механізми самоорганізації, сформувало традиції розв'язання постаючих і невідкладних проблем всією громадою. Здатність до спільнотної синергії та дослухання до колективного розуму була властива часам княжої Русі-України, коли важливі рішення не ухвалювались без їх узгодження з думкою народу. В часи бездержавності нація продемонструвала найрізноманітніші зразки свого гуртування: козацтво, братства, ремісничі цехи, самоврядні міста та ін., котрі виступили гарантом збереження власної ідентичності та демократичного устрою суспільного життя. Саме на принципах широкого народоправства та парламентаризму формувалась Гетьманська Держава Богдана Хмельницького, засвідчили на початку ХХ ст. свої стратегічні орієнтири УНР та ЗУНР. І громадські організації на межі 90-х років цього ж століття постали головною рушійною силою набуття незалежності сучасною Україною. Громадянське суспільство ініціювало подальші демократичні реформи в Україні та здійснювало їх захист, виступаючи своєрідним стабілізуючим чинником в кризові для держави часи.

Важливими джерелами зміцнення громадянського суспільства є нарощування соціального капіталу та посилення соціальної відповідальності членів (учасників) громадських організацій. У першому випадку мова йде про оптимізацію інтенсивності та комунікативної мережі взаємодії громадян, в другому — про відповідальність за зміст, спрямованість та мету самої діяльності громадської організації. Особливого значення вимагає увага щодо законності та гуманності в діяльності таких структури, можливих зловживань своїм статусом та можливостями, спробами поглиблення ліній розмежування в соціумі та дискредитації української державності. Викликає стурбованість активізація громадських організацій проросійського гатунку, спрямована на пропаганду ідей «руського мира» та покриття злочинів агресора.

Змістовного покращення вимагає і система відносин між громадянським суспільством та державою, зокрема її правова, фінансова, інформаційна, соціальна та майнова сфери. Її важливо будувати, ґрунтуючись на стратегічних орієнтирах та пріоритетах розвитку України, а не підміняючи їх ситуативними та кон'юктурними стратегемами поведінки та дії. Лише консолідована, синергетична взаємодія державних органів та структур громадянського суспільства уможливить формування модерної громадянської ідентичності населення України. На цій основі відбувається усвідомлене самовизначення громадянами своєї виключної приналежності до українського державно-територіального геополітичного простору та почуття єдності з усім довкіллям соціумом.

Список посилань

1. Цвих В. Ф. Політична участь як феномен політичного життя. Політичний менеджмент. 2007. № 6. С. 167–169.
2. Цвих В. Ф. Громадянська непоко́ра як вияв владного потенціалу суспільства. Трибуна. 2017. № 1–2. С. 20–24.
3. Панькова В. В., Касперович О. Ю., Іщенко О. В. Розвиток волонтерської діяльності в Україні як прояв активізації соціальних ресурсів громадянського суспільства: специфіка, проблеми та перспективи. Український соціум. 2016. № 2 (57). С. 25–40.
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України про надання статусу і соціальних гарантій окремими особам з числа учасників Антитерористичної операції: Закон України № 329-IX від 4 грудня 2019 р. URL: golos.com.ua/article/325692 (дата звернення: 24.12.2019 р.).
5. Переосмислюючи відносини: як діяти громадянському суспільству в новій системі координат/ URL: euprostir.org.ua/stories/143083 (дата звернення: 31.07.2019).
6. Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні: Указ Президента України № 68 від 26.02.2016 р. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2016#Text.
7. Питання Координаційної ради сприяння розвитку громадянського суспільства: (зі змінами згідно УПУ № 190 від 27.06.2018): Указ Президента України № 487 від 4.11.2016. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2016#Text.
8. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2025 роки. Проект. URL: dogs.google.com/document/d/1/ebwVQFp (дата звернення: 12.07.2020).
9. Мартинюк В. Громадські організації як ще один фронт гібридної війни Росії. URL: ukrinform.ua/rubric=society/2803059-gromadski...-rosii.html (дата звернення: 21.10.2019).
10. Луценко І. Необхідно лишити фінансування псевдоветеранські організації, які на українські кошти влаштовують пропутінські акції. URL: ednist.info/news/59797 (дата звернення: 5.04.2017).
11. Про громадські об'єднання: Закон України № 4752-VI від 22.03.2012. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text (дата звернення: 28.04.2020).
12. Омельченко А. Зловживання правом з боку громадських організацій: проблема теоретична чи практична. URL: zrb.com.ua/ua/143874-zlovzhivannya_pravom_z_boku_gromadskich_organizatiy_problema_html (дата звернення: 08.08–14.08.2020).
13. Лясота А. Є. Сучасний стан та перспективи розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2018. Т. 21. № 10. С. 142–148.

14. Ткачук І. Зміна підходів до державного фінансування громадських організацій в Україні. Економічний аналіз. 2020. Т. 30. № 1. Ч. 2. С. 156–165.

References:

1. Tsvikh, V.F. (2007). Political participation as a phenomenon of political life. *Political management*. N 6. Pp. 167–169 [in Ukrainian].
2. Tsvikh, V.F. (2017). Civil disobedience as a manifestation of the power potential of society. *Tribune*. N 1–2. Pp. 20–24 [in Ukrainian].
3. Pankova, V.V., Kasperovich, O.Y. & Ishchenko, O.V. (2016). Development of volunteering in Ukraine as a manifestation of activation of social resources of civil society: specifics, problems and prospects. *Ukrainian society*. N 2 (57). Pp. 25–40 [in Ukrainian].
4. On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Granting Status and Social Guarantees to Individuals Participating in the Anti-Terrorist Operation: Law of Ukraine № 329-IX of December 4, 2019 URL: golos.com.ua/article/325692 [in Ukrainian].
5. Rethinking relations: how to act for civil society in the new coordinate system / URL: euprostir.org.ua/stories/143083 [in Ukrainian].
6. On promoting the development of civil society in Ukraine: Decree of the President of Ukraine № 68 of 26.02.2016 URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2016#Text [in Ukrainian].
7. Issues of the Coordination Council for the Promotion of Civil Society Development (as amended by the UPU № 190 of 27.06.2018): Decree of the President of Ukraine № 487 of 4.11.2016. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2016#Text [in Ukrainian].
8. National Strategy for Civil Society Development in Ukraine for 2021 – 2025. Project. URL: dogs.google.com/document/d/1/ebwVQFp [in Ukrainian].
9. Martyniuk, V. (2019). NGOs as another front of Russia's hybrid war. URL: ukrinform.ua/rubric=society/2803059-gromadski...-rosii.html [in Ukrainian].
10. Lutsenko, I. (2017). It is necessary to leave funding to pseudo-veterans' organizations that organize pro-Putin actions at Ukrainian expense. URL: ednist.info/news/59797 [in Ukrainian].
11. On public associations: Law of Ukraine № 4752–VI of March 22, 2012. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text [in Ukrainian].
12. Omelchenko, A. (2020). Abuse of rights by public organizations: a theoretical or practical problem. URL: zrb.com.ua/ua/143874-zlovzhivannya_pravom_z_boku_gromadskich_organizatyi_problema.html [in Ukrainian].
13. Lyasota, A.E. (2018). Current state and prospects of development of civil society institutions in Ukraine. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*. T. 21. N 10. Pp. 142–148 [in Ukrainian].
14. Tkachuk, I. (2020). Changing approaches to public funding of public organizations in Ukraine. *Economic analysis*. T. 30. N 1. Pp. 156–165 [in Ukrainian].

Valentyn Kryshchenko

Research Institute of Ukrainian Studies,

Ministry of Education and Science of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0002-4965-2750>

e-mail: kryshchenkous@gmail.com

CONSOLIDATION POTENTIAL OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE: SYNERGY OF SELF-ORGANIZATION

Resume

The functioning and development of civil society in Ukraine is studied. In times of statelessness, it was the ability of the Ukrainian people to self-organize and resist that guaranteed the preservation of their identity and the implementation of liberation strategies. Civil society has played a decisive role in the independence of modern Ukraine and is a kind of precautionary mechanism to stabilize crisis situations in its development. The essential reserves for strengthening civil society are the increase of social capital and the strengthening of social responsibility of members of public organizations. In the first case it is a question of optimization of intensity and a communicative network of interaction of citizens, in the second – about responsibility for the maintenance, a direction and the purpose of activity of public organization. Of particular importance is the attention to legality and humanity in the activities of such structures, possible abuses of their status and capabilities, attempts to deepen the lines of demarcation in society and discredit Ukrainian statehood. The intensification of pro-Russian public organizations aimed at promoting the ideas of the «Russian world» and whitewashing the aggressor's crimes is a matter of concern. The system of relations between civil society and the state, in particular its legal, financial, informational, social and property spheres, also requires further improvement. It is important to build it based on the strategic guidelines and priorities of Ukraine's development, and not to replace them with situational strategies of behavior and action. Only consolidated, synergistic interaction of state bodies and structures of civil society will enable the formation of a modern civic identity of the population of Ukraine. On this basis, there is a conscious self-determination of citizens of their exclusive affiliation to the

Ukrainian state-territorial geopolitical space and a sense of unity with the whole surrounding society. Of particular importance is the improvement of political and legal support for such cooperation in the context of attempts to use public organizations for illegal activities, including support for the aggressor's policy.

Keywords: Ukraine, self-organization, civil society, public organizations, civic identity, social responsibility, sustainable development strategies, hybrid war.

Стаття надійшла до редакції 07.09.21

© Крисаченко В. С., 2021